

Αικατερίνη Κουμαριανού

4.

Ταξίδια με χάρτες σε τόπους και ουτοπίες

Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριέων

Βιέννη 1791

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Ταξίδια με χάρτες σε τόπους και ουτοπίες
Διεύθυνση σειράς: Ευάγγελος Λιβιεράτος

Το βιβλίο της Αικ. Κουμαριανού *Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριέων – Βιέννη 1791*, το τέταρτο στη σειρά *Ταξίδια με χάρτες σε τόπους και ουτοπίες* των Εκδόσεων Ζήτη, φωτοστοιχειοθετήθηκε, εκτυπώθηκε και βιβλιοδετήθηκε στις εγκαταστάσεις **Π. ΖΗΤΗ & ΣΙΑ ΟΕ**, στο 18ο χλμ Θεσσαλονίκης-Περαίας, Τ.Θ. 4171, Περαία Θεσσαλονίκης, Τ.Κ. 570 19 (τηλ.: 23920-72.222 - fax: 23920-72.229, e-mail: info@ziti.gr) τον Οκτώβριο του 2011.

Η Μαρία Παζαρλή έκανε την επιμέλεια και τις τυπογραφικές διορθώσεις στο κείμενο.

Η κεντρική διάθεση γίνεται από το βιβλιοπωλείο των **ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΖΗΤΗ**, Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη (τηλ.: 2310-203.720, fax: 2310-211.305, e-mail: sales@ziti.gr). Αποθήκη Αθηνών (χονδρική πώληση) Ασκληπιού 60, 114 71 Αθήνα (τηλ.-fax: 210-3816.650, e-mail: athina@ziti.gr). Για on-line παραγγελίες στο ηλεκτρονικό βιβλιοπωλείο www.ziti.gr.

Εικόνα εξωφύλλου: Abraham Ortelius, *Theatri Orbis Terrarum Parergon sive Veteris Geographiae Tabulae*, 1624.

ISBN 978-960-456-295-4

© Copyright: Αικ. Κουμαριανού, Εκδόσεις Ζήτη, Οκτώβριος 2011, Θεσσαλονίκη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου

Historiae oculus geographia.
Abraham Ortelius, 1536

*La Chronologie et la Géographie sont
les deux rejets et les deux soutiens de la science
dont nous parlons: l'une, pour ainsi dire,
place les hommes dans le temps,
l'autre les distribue sur notre globe.*
D'Alembert, ca. 1780

Ὁ μαθηματικός μου Ρωμιός...πρέπει νὰ κάμῃ
προτίτερ' ἀπ' ὅλα τὰ δύο μάτια τῆς ἱστορίας,
ἤτοι τὴ χρονολογία καὶ τὴ γεωγραφία,
ἐπιστήμεις ποὺ προηγουμένως μᾶς χρειάζονται.
Δ. Καταρτζής, ca. 1790

Καὶ ὅσοι πάλιν τὴν Γεωγραφίαν ὄμμα τῆς ἱστορίας καὶ
λαμπτήρα τοῦ Κόσμου ἐκάλεσαν.
ΝΓ, σ. 7

Περιεχόμενα

Προλογικό σημείωμα	7
Εισαγωγικά	13
Το έργο και οι συγγραφείς του	33
Το βιβλίο / η τύχη του	65
Η Νεωτερικότητα	109
Επίλογος	141
Βιβλιογραφία	149

Προλογικό σημείωμα

*Εἰς μερικαῖς χάρταις τέρψεως χάριν τῆς ὀράσεως
εἶναι ζωγραφισμένα ζῶα
ὅπου εὐρίσκονται εἰς τοὺς τόπους
Νεωτερικῆ Γεωγραφία, 61*

Αγαπούσα το μάθημα της γεωγραφίας από τα χρόνια του σχολείου. Στην αρχή, στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, ήταν η Πατριδογνωσία. Η γνωριμία με τις κοντινές μας περιοχές: η Αττική, η Βοιωτία, η Αργολίδα. Οι πόλεις και τα χωριά, τα βουνά και οι πεδιάδες, τα ποτάμια, ώστε να γνωρίσουμε τον τόπο όπου εξούσαμε.

Αργότερα, στις μεγαλύτερες τάξεις, ήταν η γεωγραφία της Ελλάδος, με τις περιφέρειες και τους νομούς. Λιγότερο η ιστορία των περιοχών, ιδίως όμως η γεωγραφία τους. Ο «φυσικός» και ο «πολιτικός» χάρτης, καταπράσινος ο πρώτος, πολύχρωμος ο δεύτερος. Κάθε νομός και διαφορετικό χρώμα. Οι μεγάλες οροσειρές της δυτικής Ελλάδας, οι μεγάλες και μικρές πολιτείες, τα νησιά και η θάλασσα, από παντού. Ένας τόπος τριγυρισμένος από το νερό.

Και βέβαια οι χάρτες. Φιλοτεχνημένοι από τα αβέβαια χέρια μας, αλλά πάντα με πείσμα και επιμονή, στο μεγάλο μπλοκ της γεωγραφίας. Χρησιμοποιούσαμε πολλά χρώματα, διαφορετικό για τον κάθε νομό. Έντονα τα περιγράμματα, πιο αχνό το εσωτερικό του κάθε νομού. Δουλειά δύσκολη και αρκετά κουραστική αλλά ικανοποιούσε, φθάνοντας στο τέλος, την παιδική μας υπερηφάνεια. Τους θυμούμαι αυτούς τους χάρτες, με νοσταλγία.

«Όνομάζουν φωτισμένες χάρταις ἐκεῖναι εἰς ταῖς ὁποίαις αἱ διάφοραις ἐπικράτειαις διακρίνονται μὲ διάφορα χρώματα, καὶ ἀφῶτι-

σταις, εκείναις εις ταῖς ὁποῖαις ἔξω ἀπὸ τὸ μελάνι ἄλλο χρῶμα δὲν εἶναι, καὶ ἔτζι δύσκολα διακρίνονται οἱ διάφοροι τόποι ἀπὸ κάθε ἓνα, μάλιστα ἀπὸ τὰ μικρὰ παιδιὰ.» (ΝΓ, 61)

Ὅταν διάβασα γιὰ πρώτη φορά τὴ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* τῶν δύο εξαδέλφων, τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντά, ἔμεινα ἐκθαμβη ἀπὸ αὐτὸ τὸ σπάνιο δείγμα νεοελληνικοῦ λόγου, νεοελληνικῆς γραφῆς.

Λόγος πλούσιος καὶ συνάμα γόνιμος, γεμάτος σκέψεις, κρίσεις, ιδέες. Καὶ ἡ γραφή, ἐξαιρετὸ δείγμα πηγαίας δημῶδους γλώσσας, χωρὶς ἐπιτήδευση, χωρὶς τὴν πρόσμιξη ξένων λεκτικῶν ὀρων, με εὐρεία χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὴ διαχρονικὴ τῆς παρουσία.

Βιβλίον συναρπαστικὸ λοιπὸν, τόσο γιὰ τὸ περιεχόμενό του ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἐκφραστικὸ μέσον τὸ ὁποῖο ἐπέλεξαν οἱ δύο συγγραφεῖς, ἄνδρες με παιδεία καὶ γνώσεις, συμμέτοχοι στὴν ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ γένους.

Δομημένο με γνώση, με ἐπιδίωξη νὰ εἶναι ωφέλιμο, χρήσιμο καὶ χρηστικὸ, γραμμένο σὲ ἓνα ρωμαλέο ἐκφραστικὸ μέσο, με πλοῦτο σκέψεων, κρίσεων καὶ ιδεῶν, συνιστά, σὲ τούτῃ τὴν ὥρα τῆς ζωῆς τοῦ ἐλληνισμοῦ, μοναδικὸ ἐπίτευγμα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς τύχες ἢ τὴν τύχη τοῦ βιβλίου στὴν ἐποχὴ τοῦ καὶ ἀργότερα.

Ἔτσι γεννήθηκε ἡ ἐπιθυμία νὰ παρουσιάσω στὸ ἐλληνικὸ, τὸ σύγχρονο κοινὸ, τὴ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία*. Τὸ βιβλίον που κυκλοφόρησε τὸ 1791, ὅταν ὁ ἐλληνισμὸς, ὄντας ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὴν ξένη κυριαρχία, εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἐνεργεῖ καὶ νὰ πραγματοποιεῖ ἀξιόλογους στόχους.

Πρῶτὴ προσέγγιση στὸ περιοδικὸ *Εποχές* (1965, τχ. 32). Καὶ ἦταν πράγματι μιὰ ἀποκάλυψη ἡ ἀναφορὰ σὲ ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο γιὰ μακρὺ χρονικὸ διάστημα εἶχε μείνει στα ἀζήτητα τῆς ιστορίας. Με τὴν ἐξαίρεση ὀλίγων φωτεινῶν παραδειγμάτων.

Τὸ 1970 πρότεινα στὸν Ἄλκη Αγγέλου νὰ προχωρήσουμε στὴν ἐκδόση τοῦ κειμένου τῶν Δημητρίων στὴ σειρά *Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη* τῶν ἐκδόσεων Ἑρμῆς. Δέχθηκε τὴν παρουσίαση ὁμως μόνου τοῦ μέρους τοῦ βιβλίου που ἀναφερόταν στὴν Ελλάδα. Ἔτσι ἐκυκλοφόρησε, τὸ 1970, γιὰ πρώτη φορά, ἑκατὸν ογδόντα χρόνια ἀργότερα, ἀπὸ

την πρώτη εμφάνιση, ένα μέρος του βιβλίου, το «Περί της Ελλάδος».

Η καλή ώρα για το κείμενο των δύο εξαδέλφων ήρθε πάλι με καθυστέρηση, το έτος 1988. Η πρώτη επανέκδοση είχε σχεδόν εξαντληθεί και αντιμετωπιζόταν πλέον μια καινούργια. Τότε όμως επέμεινα, έχοντας συνεπικουρο τον Αλέξη Πολίτη, ότι ήταν πλέον η ώρα να παραδοθεί στο ελληνικό κοινό ολόκληρο το κείμενο της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, χωρίς περικοπές. Έτσι και έγινε. Η έκδοση αυτή του 1988 ανατυπώθηκε το 2002.

Το βιβλίο, ολοκληρωμένο πλέον, κάνει την πορεία του, καλή πορεία, κρίνοντας από τις επανεκδόσεις που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί. Επιβεβαιώνεται έτσι, ουσιαστικά, και η αξία την οποία αποκτούν οι εργασίες μας όταν επιλέγουμε και υιοθετούμε στην επεξεργασία του υλικού μας τη μέθοδο των διαδοχικών προσεγγίσεων.

Ευχάριστη και μαζί κοπιαστική ενασχόληση, άκρως επωφελής και για τις δύο συνιστώσες. Για το αντικείμενο των μελετών μας χάρη σε πολύ πιο επίμονες διερευνήσεις, εφόσον εκτείνονται σε πολλαπλές, και πάντως σε περισσότερες πλευρές του θέματος, όπως προκύπτουν χάρη στην εξοικείωση με αυτό. Αλλά συνάμα για τον ίδιο τον μελετητή που έχει τη δυνατότητα να πλησιάζει από πολλές και διαφορετικές πλευρές το αντικείμενο της μελέτης του, να αναστοχάζεται τη μέθοδο που ακολουθεί, να ανανεώνει τις ζητήσεις και τα εργαλεία του.

Και η ώρα των ευχαριστιών. Να θυμηθώ τον πρώτο μου δάσκαλο, τον κ. Σαλβάνο (έτσι τον αποκαλούσαν όλοι), ο οποίος με έμαθε να αγαπώ τη Γεωγραφία. Νομίζω του το οφείλω.

Θέλω θερμά να ευχαριστήσω τον αγαπητό φίλο καθηγητή Ευάγγελο Λιβιεράτο που πρότεινε τη δημοσίευση αυτών των κειμένων στη σειρά την οποία έχει δημιουργήσει «Ταξίδια με χάρτες σε τόπους και ουτοπίες». Χαίρομαι που το πόνημά μου θα βρίσκεται με τόσο καλή συντροφιά.

Τον Γιώργο Τόλια, παλαιό μου μαθητή και τώρα πολύ αγαπητό και εκλεκτό συνάδελφο, ευχαριστώ για την πάντα ευχάριστη και γόνιμη συνεργασία.

Στην κ. Δήμητρα Ρέγκλη οφείλω θερμές ευχαριστίες για τη φροντίδα με την οποία επιμελήθηκε το κείμενο, έτοιμο για το τυπογραφείο.

Πολλές ευχαριστίες επίσης στην κ. Μαρία Παζαρλή για την τελική επιμέλεια του κειμένου και στις «Εκδόσεις Ζήτη» για την εξαιρετική τυπογραφική εργασία.

Αικατερίνη Κουμαριανού

ΜΩΡΙΑ ΠΑΡΑ ΤΩ ΘΕΩ.

ABRAHAMI ORTELII
THEATRI
ORBIS TERRARVM
PARERGON;
SIVE
VETERIS GEOGRAPHIÆ
TABVLÆ,

Commentarijs Geographicis et Historicis illustratæ:

EDITIO NOVISSIMA,
Tabulis aliquot aucta, et varie emendata atq; immouata,
CVRA ET STUDIO
BALTHASARIS MORETI.

HISTORIÆ OCVLVS
GEOGRAPHIA.

ANTVERPIÆ, EX OFFICINA PLANTINIANA. M. DC. XXIV.

*Ὅπερ εἰς ὀλίγους εἶναι σήμερον γνωστόν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς,
εἰς ὀλιγίστους δ' ἐξ ἀναγνώσεως, ἔνεκα τῆς σπανιότητός του.*

Ἄντ. Μηλιαράκης, 1885

Εισαγωγικά

Στον Μιχαήλ Θ. Λάσκαρι

Τιμώντας στα πρόσφατα χρόνια τη *Νεωτερική Γεωγραφία*, μελετητής της ιστορίας του ελληνικού διαφωτισμού την χαρακτηρίζει «...κείμενο φωτεινό, σχεδόν ισάξιο να συγκριθεί με το *Υπόμνημα* του Κοραή, και σχεδόν ισότιμο με τη *Νομαρχία*»¹. Και οι τρεις συγγραφείς εκφράζουν, σε διαφορετικά επίπεδα, μέσα σε μια περίοδο δεκαπέντε χρόνων, την ακμαία αναγεννητική προσπάθεια του ελληνικού κόσμου: στα 1791 ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς συνεργάζονται και εκδίδουν τη *Νεωτερική Γεωγραφία*: στα 1803 ο Κοραής απαγγέλλει στο Παρίσι, σε συνεδρία της Société des Observateurs de l'Homme το «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce»: στα 1806 ο ανώνυμος συντάκτης της χαρίζει στο ελληνικό έθνος την *Ελληνική Νομαρχία*. Δημιουργήματα του διαφωτισμού, ενώ ξεκινούν από διαφορετική το καθένα αφετηρία, τείνουν προς κοινούς στόχους και κρυσταλλώνουν στις σελίδες τους τα αιτήματα και τις επιδιώξεις του ελληνισμού, τον εθνικό του παλμό.

Στο πρώτο είναι φανερή η προσπάθεια να προσδιοριστεί ο ελληνικός χώρος σε συνάρτηση με τον ιστορικό παράγοντα: να λειτουργήσει η ιστορική μνήμη αλλά και να καταγραφεί η παρούσα στιγμή: να προβληθούν σχέσεις πολιτισμικές, κοινωνικές, οικονομικές, να ζωτανέψουν οι σύγχρονοι όροι της ελληνικής ζωής.

Το *Υπόμνημα* του Κοραή, διατυπωμένο με σοφία, αξιοπρέπεια και απόλυτη γνώση των προβλημάτων του ελληνισμού, θέλει ν' αποκα-

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Φροντισματα: Γρηγόριος Κωνσταντάς*. 1962, σ. 92.

ταστήσει την ελληνική παρουσία μέσα στον δυτικό κόσμο και να διεκδικήσει για τον ελληνισμό θέση ισοτιμίας στην ευρωπαϊκή κοινότητα. Όσο για την *Ελληνική Νομαρχία*, η συγγραφή της, δείγμα προηγμένης εθνικής συνείδησης, αποβλέπει να ισχυροποιήσει τον πόθο της ελευθερίας στους Έλληνες, να τους εμπνεύσει την εκτίμηση και τον σεβασμό στους νόμους, να τους προετοιμάσει σε οργανωμένο, ελεύθερο εθνικό βίο· «...πόσον είναι καλλιοτέρα ή Νομαρχική διοίκησης από τὰς λοιπὰς, ὅτι εἰς αὐτὴν μόνον φυλάττεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου...»². Προσθέτω ὅτι ἐκτός ἀπὸ τὸ *Ἰπόμνημα* που ἔχει γραφεί γαλλικά, τὰ ἄλλα δύο κείμενα εἶναι γραμμένα σε δημοτική γλῶσσα, λογιώτερη στη *Νομαρχία*, πηγαία και «ὀρθόδοξη» στη *Νεωτερική Γεωγραφία*.

Ἡ *Νεωτερική Γεωγραφία* ἐκδόθηκε στα 1791 στη Βιέννη ἀπὸ τους δύο συμπατριώτες λόγιους και ιερωμένους, τον Δανιὴλ Φιλιππίδη και τον Γρηγόριο Κωνσταντά. Το βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ τον πρῶτο τόμο που περιλαμβάνει την «Ἐὐρωπέϊκη Τουρκία, Ἰταλία, Σπάνια, Πορτογαλία καὶ Φράντζα». Δύο ἄλλοι τόμοι χειρόγραφοι τους οἰοῦνται εἶχε μαζί του ο Φιλιππίδης σ' ἓνα ταξίδι του στην Πόλη, κάηκαν μαζί με τὰ υπάρχοντά του, οἰκοσκευὴ, βιβλία, ὄργανα φυσικῆς και χημείας, στη φωτιά που ἐγίνε λίγον καιρὸ μετὰ την ἀφίξή του –ἀνοίξη του 1795– στην πατρίδα του τις Μηλιές, με συνέπεια να μείνει τὸ ἔργο ἀσυμπλήρωτο. Εἶναι εὐτύχημα ὡστόσο ὅτι οἱ συγγραφεῖς εἶχαν προτάξει για ἐκδοση την ἐνότητα ὅπου περιγράφονται οἱ ἐλληνικοὶ τόποι και ἐτσι ἡ ἐλληνική γραμματεία πλουτίστηκε με ἓνα κείμενο μοναδικό και ἀναντικατάστατο. Ἡ ἰδιοτυπία του, την οἰοῦνται θα ἤθελα ἀμέσως να ἐπισημάνω, σε σύγκριση με παλαιότερα ἐλληνικά γεωγραφικά κείμενα, συνίσταται ἀφενὸς στη μέθοδο την οἰοῦνται ἐφαρμόζουν οἱ δύο συγγραφεῖς και ἀφετέρου στο υλικό που προσφέρουν ἐιδικά για την Ελλάδα. Ἀντὶ δηλαδὴ να καταφύγουν, σύμφωνα με τὴ συνήθεια που ἐπικρατοῦσε, στην ἀντιγραφὴ, μίμηση και μετάφραση ξένων ἢ ἀρχαίων γεωγραφικῶν βιβλίων, ἐπεδίωξαν να γεωγραφήσουν και να περι-

2. *Ἐλληνική Νομαρχία ἤτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας... παρὰ ἀνωνύμου τοῦ Ἑλλήνου*. Ἐκδ. Β', εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη. Το παράθεμα ἀπὸ τον τίτλο.

γράψουν τον ελληνικό χώρο βασισμένοι στην προσωπική τους γνώση των τόπων, όπου ήταν κατορθωτό, ή σε πληροφορίες τις οποίες συνέλεξαν από συμπατριώτες τους για όσες ελληνικές περιοχές δεν είχαν γνωρίσει οι ίδιοι. Δεν περιορίστηκαν όμως στην περιγραφική παράθεση των γεωγραφικών γνώσεων· θέλησαν συνάμα να αναζητήσουν τους παράγοντες και φορείς που εκφράζουν τις σχέσεις χώρος-χρόνος-άνθρωπος, να ανιχνεύσουν αιτίες, να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα. Συχνά προσφέρουν τις προσωπικές απόψεις τους και άλλοτε προτείνουν λύσεις στα ζητήματα που απασχολούσαν τον ελληνισμό. Υλικό αντλούν και από τους αρχαίους γεωγράφους, αποβλέποντας σε πληρότητα των παρεχομένων στοιχείων και σε χρήσιμες αναδρομές και συσχετίσεις. Εγκαινιάζουν έτσι καινούργια μέθοδο στη σύνθεση γεωγραφικού βιβλίου, μέθοδο στην οποία προέχει η συλλογή, συγκέντρωση και παρουσίαση πρωτότυπης γεωγραφικής ύλης που αφορά στη σύγχρονη πραγματικότητα. Η παράλληλη χρησιμοποίηση ξένων γεωγραφικών κειμένων συντελεί στον εμπλουτισμό της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, μάλιστα στα κεφάλαια εκείνα τα οποία περιγράφουν τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες και σε όσα αναφέρονται στη θεωρία της γεωγραφίας³.

Αυτονόητο είναι πως η Γεωγραφία των Δημητριέων αποτελεί κείμενο οριακό για την ελληνική γραμματεία: οι συγγραφείς, απαλλαγμένοι από την παλαιά αντίληψη για τη σύνθεση γεωγραφικών βιβλίων, σπάζοντας την σχολαστική παράδοση που την ακολουθούσαν έως τότε οι περισσότεροι έλληνες συγγραφείς γεωγραφιών, προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τα διδάγματα της νεώτερης γεωγραφικής

3. Η *Νεωτερική Γεωγραφία*, πρωτότυπη, στο μεγαλύτερο ποσοστό, ως προς το μέρος που αναφέρεται στην Ελλάδα, είναι ερασιμμένη για την θεωρία της γεωγραφίας και για τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Τα ξένα κείμενα που χρησιμοποίησαν οι Δημητρίεις είναι η *Encyclopédie Méthodique* του Pancoucke, στο γεωγραφικό της τμήμα, και το βιβλίο του γάλλου γεωγράφου Nicolle de la Croix, *Nouvelle méthode pour apprendre la géographie universelle...* Lyon, 1705. Δεν σημαίνει όμως ότι ο ερασιμικός χαρακτήρας μειώνει την αξία και αποστερεί τη ΝΓ από αρετές όπως η ζωντάνια του ύφους και η πρωτοτυπία. Τα ξένα κείμενα, όσα έχουν αυτούσια χρησιμοποιηθεί, ενσωματώθηκαν φυσιολογικά στο κείμενο των Δημητριέων και δεν ταραάζουν την τάξη του βιβλίου. Βλ. περισσότερα εδώ, κεφ. Η Νεωτερικότητα, σ. 111 κ.εξ.

επιστήμης τη στιγμή που πήγαινε να διαμορφωθεί με τη σύγχρονη έννοια της ανθρωπογεωγραφίας και της ιστορικής γεωγραφίας, και να τα εφαρμόσουν στη συγγραφή τους⁴.

Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς δεν ήταν μόνο συμπατριώτες και συγγενείς· στα νεανικά και κατόπιν στα χρόνια της πρώτης ωριμότητας οι οικογενειακοί δεσμοί τους ενισχύθηκαν από κοινές επιδιώξεις και κοινές ελπίδες. Συνομιλήκοι περίπου, γεννημένοι και οι δύο στη δεκαετία ανάμεσα στα χρόνια 1750 και 1760, στις Μηλιές του Πηλίου, ακολούθησαν για αρκετά χρόνια δρόμους όμοιους. Αφιερώθηκαν πολύ νέοι στην εκκλησία, εφοίτησαν σε γνωστά ελληνικά σχολεία, ταξίδεψαν μαζί, συνεργάστηκαν στη συγγραφή του πρώτου βιβλίου τους. Το αναγεννητικό κίνημα του ελληνισμού, μόνιμος άξονας των επιδιώξεών τους, στάθηκε ο συνεκτικός δεσμός τους σε χρόνια οπού η απομάκρυνση, η ηλικία, διαφορετικές βιοτικές συνθήκες, ήταν δυνατό να αλλοιώσουν τον εσωτερικό πυρήνα της φιλίας τους. Θυμίζω συγκεκριμένα μεταγενέστερο στόχο, το σχολείο στις Μηλιές⁵.

4. Από τους Έλληνες που επεσήμαναν πριν από τους Δημητρίους την «εϋχρηστίαν» της Γεωγραφίας και την αξία της σύγχρονης μαρτυρίας στις γεωγραφικές συγγραφές, αναφέρω τον Γεώργιο Φατζέα και τον Ιώσηπο Μοισιόδακα. Ο πρώτος στο βιβλίο του *Γραμματική Γεωγραφική* –μετάφραση από πρότυπο αγγλικό–, που το ετύπωσε στα 1760 στη Βενετία, είχε παρεμβάλει στο ξένο κείμενο πληροφορίες από τη σύγχρονη ελληνική ζωή. Χρησιμοποίησε επίσης ο Φατζέας τον όρο «Νεωτερική Γεωγραφία». Λίγα χρόνια αργότερα στα 1781 ο Μοισιόδακας λόγιος συνδεδεμένος με τον Δ. Καταρτζή, στο βιβλίο του «Θεωρία της γεωγραφίας», επέκρινε την αδιαφορία των «πεπαιδευμένων» προς μιαν «τῶν ἀναγκαιότητων ἐπιστημῶν» υπογραμμίζοντας ότι «...οἱ Νεωτερικοὶ οἴτινες περαιτέρω δὲν σκιαμαχοῦσι πρὸς τοὺς κενοσπουδίας, πάντες ἐνασχολοῦνται ἐν αὐτῇ...» (σ. VI-VII).

5. Επιβεβαίωση και επισφράγιση της φιλίας τους και πέραν από τα εγκόσμια μπορεί να θεωρηθεί η νεκρολογία την οποία έγραψε ο Κωνσταντάς, στα 1833, για τον Φιλιππίδη, όταν έφθασε στην Αίγινα από τη Βεσσαραβία το άγγελμα του θανάτου του εξαδέλφου του. Στο κείμενο αυτό, μαζί με την έκφραση της λύπης, υπάρχει φανερή η εκτίμησή του για την αρετή και το έργο του παλαιού του συνεργάτη. Και ο έπαινος είναι αξιώτερος καθώς προέρχεται από τον τραχύ και αδέκαστο Κωνσταντά του οποίου την ευθυκρισία δύσκολα επηρέαζαν δεσμοί φιλίας και συγγένειας. Παράδειγμα χαρακτηριστικό οι κρίσεις του για τον άλλο του εξάδελφο και συνεργάτη, τον Άνθιμο Γαζή, τον οποίο με ασυνήθιστη δριμύτητα επετίμησε στη διαθήκη του. Για τον πρώτο βλ., *Ἄθηνᾶ*, Β', 1833, αρ. 121, 14 Ιουνίου, σ. 486-7. – Τη διαθήκη του Κωνσταντά βλ. στο δημοσίευμα του Θ. Κ. Σπεράντσα, Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς ὡς Ἐφορος τῆς παι-

Στα 1780, μετά από παραμονή και σπουδές στον Άθω, τη Χίο, την Πόλη, οι δύο νέοι Θεσσαλοί έφθασαν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες: συνηθισμένο τέρμα μιας πορείας που την ακολουθούσαν συχνά οι φιλομαθείς και φιλοπρόοδοι Έλληνες, γιατί στις Ηγεμονίες έβρισκαν πρόσφορες συνθήκες σπουδών και εργασίας. Τη δεκαετία μεταξύ 1780-1790 οι Δημητριάδες την πέρασαν άλλοτε στο Ιάσιο και άλλοτε στο Βουκουρέστι, σπουδάζοντας στην αρχή, διδάσκοντας αργότερα στα σχολεία των δύο πόλεων.

Εδώ είχαν την τύχη να σχετισθούν με έναν κύκλο νέων που είχαν ανάλογα με τα δικά τους ενδιαφέροντα –ανάμεσά τους και ο Ρήγας– και να γνωρίσουν, τέλειο εκπρόσωπο του διαφωτισμένου δεσποτισμού, τον Δημητράκη Καταρτζή που τους εμπύησε σε καινούργιο κόσμο γνώσεων και τους έφερε σε επαφή με τη γαλλική παιδεία. Αυτός στάθηκε, σύμφωνα με πολλές πιθανότητες, και ο εμπνευστής της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ο οδηγός και διδάσκαλος των Δημητριάδων στην πραγματοποίηση του έργου.

Τα χρόνια άλλωστε που έζησαν κοντά του ο Κωνσταντάς και ο Φιλιππίδης συμπίπτουν με την εποχή οπού η δημιουργική, ανακαινιστική του προσπάθεια βρίσκεται στη μεγάλη της ένταση. Ήταν φυσικό λοιπόν οι νεώτεροι να δεχθούν την επίδραση της ισχυρής του προσωπικότητας και την παρακίνησή του να συμβάλουν και αυτοί στο κίνημα του ελληνικού διαφωτισμού. Τα κείμενά του μπορούν να βοηθήσουν στη συγκεκριμένη περίπτωση τόσο στα μέρη όπου εξαίρει τη χρησιμότητα της γεωγραφίας αποκαλώντας τη, μαζί με τη χρονολογία, «...τά δύο μάτια τής ιστορίας...», όσο και εκεί οπού αναφέρεται ειδικώτερα στη μέθοδο την οποία θα πρέπει να ακολουθούν οι γεωγράφοι: «...ὄθεν ὁ γεωγράφος μου φιλόσοφος Ρωμηός ἄς διαιρέση τή γεωγραφία σέ δύο, τήν ἀρχαία καί τή νέα, καθὼς εἶναι κ' ἡ ἱστορία· στήν παλαιά ἄς πῆ γιά τὰ ἔθνη, τής πολιτείας, τής χώραις, ἐκείνο πού ἦταν· καί στή νέα ἐκείνο πού εἶναι...»· και αλλού: «...βάνωντας Ἀθήναις (γεωγραφία νέα), ἄς ποῦν ὅσα μποροῦν γιά

δείας ἀνά τās Κυκλάδας. Ανάτυπο ἀπό τήν *Επετηρίδα τής Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, Α', 1960, σ. 87-91.

τῆς τωριναῖς Ἀθήναις, καὶ δὲν τὰ βρῖσκει κανεὶς πούποτες γραμμέ-
να...»⁶.

Επιβεβαίωση της συμβολής του Καταρτζή στη *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώθηκε το βιβλίο, το υλικό που προσφέρει, πολλές από τις ιδέες που εισάγει, η γλώσσα στην οποία είναι γραμμένο. Και είναι χρήσιμο να δούμε από κοντά πως έχει οργανωθεί το ελληνικό μέρος της ΝΓ.

Παραλείποντας το «Βιβλίον πρότον», όπου η μαθηματικὴ γεωγραφία, θα περιγράψω σύντομα το «Βιβλίον δεύτερον» που περιέχει την πολιτικὴ γεωγραφία. Τίτλοφορεῖται «Περὶ Εὐρώπης ἐν γένει» (ΝΓ⁷, σ. 83 και εξής): ἐδῶ αφού προταχθούν γενικὲς πληροφορίες για την ευρωπαϊκὴ ἡπειρο, γεωγραφικὲς και ιστορικὲς σε μία ἐνότητα, χωρὶς ακριβὴ διαχωρισμό, ακολουθεῖ ἓνα μικρὸ κεφάλαιο, ἡ «Ἐπιτομὴ χρονολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῶν μεταβολῶν τῆς Ἑλλάδος». Πρόθεση των Δημητρίων εἶναι να ανακαλέσουν στη μνήμη του αναγνώστη ὅσα στοιχεῖα θεωροῦν χρήσιμα και ἀπαραίτητα για να ανακινήσουν και να τονώσουν το ενδιαφέρον για τον τόπο του, για τους ἀνθρώπους που ἦταν οὶ πρόγονοὶ του, για την ἱστορία του. Μετά ἀπὸ την ἱστορικὴ ἀναδρομὴ ακολουθεῖ το κεφάλαιο «Περὶ τῆς Ἑλλάδος» όπου οὶ συγγραφεῖς δηλώνουν ευθύς: «Περιγράφοντας τὴν Ἑλλάδα, θέλω τὴν δῶση μίαν ἕκτασι μεγαλύτερη ἀπ' ἐκείνη ὁποῦ τὴν δίδουν οἱ Εὐρωπαῖοι, καὶ ἀκολουθῶς πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ὁποῦ οἱ παλαιοὶ γεωγράφοι τὴν ἔδιναν» (ΝΓ, σ. 107).

Προτάσσεται και σ' αὐτὸ το κεφάλαιο σύντομη ἱστορικὴ ἐπισκόπη-
ση στην οποία προσθέτουν κρίσεις προσωπικὲς για τα ἱστορικὰ φαινό-
μενα· ακολουθεῖ γεωγραφικὴ περιγραφή του ελληνικοῦ χώρου, παρα-
τηρήσεις για το φυσικὸ περιβάλλον, τις κλιματολογικὲς συνθήκες και
για τις ἐπιδράσεις τις οποίες ασκοῦν αὐτὰ στη διαμόρφωση του χαρα-
κτῆρα και των ἀσχολιῶν των κατοίκων. Ἐρχεται κατόπιν περιγραφή της
κάθε μιας ελληνικῆς περιοχῆς χωριστά. Και ἐδῶ οὶ γνῶσεις, σύμφωνα

6. Δ. Καταρτζῆς, *Γνώθι σαυτόν*. Στη σειρά: Νέα Ἑλληνικά Κείμενα. Ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρά, 1970, σ. 188, 194. Βλ. ἐδῶ, κεφ. Το ἔργο και οὶ συγγραφεῖς του, σ. 47 κ.εξ.

7. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, Ἰρ. Κωνσταντάς, *Νεωτερικὴ Γεωγραφία*, ἐπιμ ἰκ. Κουμαριανού, ΝΕΒ - Ἐστία, 2002.

με τον κανόνα, συνδυάζονται με πληροφορίες προερχόμενες από προγενέστερες πηγές –«...Ὁ Ἴπποκράτης λέγει πῶς οἱ τόποι ὅπου γίνονται χειμῶνες καὶ καλοκαίρια σφοδρότατα εὐγάνουν καὶ ἀνθρώπους ὅπου κλείνουν φυσικὰ εἰς ταῖς τέχναις καὶ ἐπιστήμαις...» (ΝΓ, σ. 112)– και με στοιχεία σύγχρονα που προέρχονται είτε από αυτοψία είτε από μαρτυρίες, και τα οποία αναφέρονται σε ὄρους διαβίωσης, διοικητικά συστήματα, ασχολίες και επαγγέλματα, στην παιδεία, ἠθῆ-ἔθιμα, θεσμούς. Υποδειγματική παρουσιάζεται η περιγραφή της Μαγνησίας· η παράγραφος από το σχετικό κεφάλαιο στην οποία δικαιολογούν την επιμονή τους να ασχοληθούν τόσο λεπτομερειακά με την περιοχή αυτή είναι διαφωτιστική και για τη μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε στη σύνθεση της *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας*, και για τον τελικό της στόχο.

«Μέσα εἰς τὰ κάρπιμα καὶ ἐπικερδῆ δάση φωλεύουν 24 χωριά, διὰ τὰ ὅποια θέλομεν εἰπῆ παρακάτω κομμάτι πλατύτερα, μὲ τὸ νὰ εἶναι πατρίδα μας, καὶ ἔχομεν ὀλίγη ἰδέα περὶ αὐτῆς, καὶ χρέος νὰ εἰποῦμεν ἐκεῖνο ὅπου ἠξέυρομεν διὰ νὰ τὸ μάθουν καὶ ἄλλοι ὅπου δὲν τὸ ἠξέυρουν, πρὸς τούτοις νὰ δώσωμεν παράδειγμα εἰς τοὺς λοιποὺς λογιστάτους μας· ἂν μᾶς μιμηθοῦν καὶ ἄλλοι, καὶ περιγράψῃ καθένας τὸν τόπο ὅπου ἐγεννήθηκε, ὄχι μαθηματικῶς μῆτε μὲ ἀκρίβεια γεωγραφικῆ, διορίζοντας δηλαδὴ μήκη καὶ πλάτη... ἀμὴ διηγηματικῶς, ἱστορώντας καθένας τί χώραις καὶ χωριά ἔχει ὁ τόπος του, τί διοίκησι, πόσαις ψυχαῖς κάθε χωριό, τί ἀνθρώπους, τί ἦθη, τί θρησκεία, τί δένδρα, τί εἰσοδήματα... λέγοντας ἀφιλοπροσώπως ὅ,τι ἀξιάπαινο ἢ ἀξιοκατηγόρητο ἔχουν οἱ συμπατριῶτες του... ἂν φιλοτιμηθοῦν αὐτὴν τὴν καλὴ καὶ ἐπαινετὴ φιλοτιμίαν καὶ τὸ κάμουν ὅλοι, νὰ ὅπου ἀποχτοῦμεν καὶ ἡμεῖς μὴ χωρογραφία τοῦ τόπου μας...» (ΝΓ, σ. 172-173).

Ἡ φιλοδοξία τους ὁμως νὰ πλουτίσουν τις γεωγραφικές περιγραφές με σύγχρονη, ενημερωμένη πληροφόρηση εἶναι συχνά ἀνέφικτη ἀπὸ τις αντικειμενικές συνθήκες: «Διὰ τὸν λόγον ὅπου ἄρχισα ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ εἰς τὴν γεωγραφίαν, ἀρχίζω καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς Ευρώπης· μὰ τί τὸ ὄφελος; τὸ νὰ δείξω πῶς πρέπει νὰ ἠξέυρη τινὰς πρῶτα καὶ καλλίτερα τὸν τόπο του, εἶναι πολλὰ εὐκόλο, μὰ ἢμπορῶ κιόλας νὰ τὸν περιγράψω καθὼς πρέπει καὶ ἐπιθυμῶ; πολὺ λείπει...» (ΝΓ, σ. 94).